

Problémy modernizace a transformační proces

KAREL MÜLLER*

Ústav základů vzdělanosti Univerzity Karlovy, Praha

Problems of Modernization and the Transformation Process

Abstract: The article considers whether and in what way current concepts of modernity can be applied to sociological research on transformation processes in Central and Eastern European countries in general, while making particular reference to the empirical and practical case of the Czech Republic. The analysis refers to studies carried out under the project, "Central and Eastern Europe 2000". It begins with a consideration of domestic perceptions of modernity and continues by outlining the basic concepts of modernization as developed in traditional German and Anglo-Saxon sociological methodology. Focus rests upon the rationalization-differentiation relationship and on the cultural framework of modernity, as well as on the impact these may have on the processes of social mobilization, elite formation, radicalized forms of identity, power formation and on supportive intermediary impacts for institutional changes. With reference to social mobilization as it is defined by modernity concepts, specific issues concerning transformation processes are discussed: the impact of technology on the growth and decline of autocratic power systems and its structural and social implications; the impact of economic potential on the democratization of the political system; the problems generated by the impact of politics on the transformation process in view of the reestablishment of the border between political and economic rationality; the changes in professional structures and their impact on the formation of the elites; the question of the reinstitutionalization of science, technology and education.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 4: 437-452)

Cílem následující stati je posoudit možnosti využití aktuálních poznatků o problémech modernizace pro ocenění současně probíhajících změn v nových demokraciích ve střední a východní Evropě, které jsou dnes všeobecně označovány pojmem transformace. Stať sleduje zejména normativní hledisko, neboť chce charakterizovat *problém sociální změny* zasahující a ovlivňující kulturní zdroje tak, jak je vysvětlován v současných koncepcích modernizace. Sleduje však také explorativní a diagnostickou dimenzi, která je orientována na obrys institucionálních bariér, které mohou brzdit mobilizaci kulturních zdrojů při transformačních změnách a tím i tvorbu modernizačních zdrojů. Vymezení orientace stati je však podmíněno. Současné koncepce modernizace jsou spíše

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Karel Müller, CSc., Střední 974, 252 28 Černošice, tel. (02) 643 47 25. Stať je zpracována za podpory Grantové agentury AV ČR v rámci grantu č. 87351 "Transformace výzkumného systému v podmínkách modernizace společnosti".

teoriemi středního dosahu a podstatně se liší od normativních pohledů ze 70. let, které byly obsaženy v různých koncepcích postindustrialismu. Vyznačují se teoretickou pružností jak k širokému zázemí sociálních výzkumů, tak i úspěšností v konkurenci s ostatními zdroji vědění o společnosti. To však nelze považovat za poznávací pokleslost, ale za důsledek celkového zvratu v poslání i poznávacích prostředcích vědy - a zejména společenských věd.

Růst vlivu koncepcí modernizace při interpretaci transformačních změn lze pozorovat i v růstu zájmu domácích odborníků z oblasti sociálních věd. Souvisí to jednak s prosazením představy o sociální změně jako o transformaci, která musí počítat s vnějšími i vnitřními zdroji a nemůže být pochopena jen jako implementace či transfer něčeho vnějšího. Působí také vyčerpanost jednostranných ekonomických interpretací nebo i interpretací, které vycházejí jen ze sociálních důsledků monopolního režimu (jako je např. dezintegrace společnosti, která je vysvětlována koncepcemi dvojí společnosti nebo alternativní polis). Využití koncepcí modernizace však může narážet na některé zjednodušující interpretace, které jsou obecně rozšířeny ve veřejném mínění nebo i v názorech odborníků. Nejrozšířenější představa spočívá ve *zjednodušení modernizace jen na technické prostředky*, aniž by byl specifikován sociální kontext jejich vzniku a uplatnění. Taková představa také dlouho přetrvávala v teoretických koncepcích společenskovědních disciplín, kdy technika byla chápána jako exogenní faktor a předmětem zkoumání byly jen její důsledky na sledovanou oblast. V tomto pohledu se pak transformační proces může jevit jako dvoustupňový: *jako obnova technických prostředků a jako následná sociální změna nebo jako vytvoření vhodných ekonomických a dalších předpokladů pro technický růst a následná přímá podpora technického rozvoje*.

Obdobný vliv má druhý extrém, který nekriticky přejímá postmoderní interpretace různých forem tvorby moci,¹ které počítají s aktivní sociální regulací a kulturní orientací technických prostředků. Je při tom však zamlčeno, jak se k takovému stavu došlo a za jakých předpokladů lze techniku sociálně regulovat a kulturně ovlivňovat. Pak se sice může formulovat radikalizující varianta ekonomického či sociálního "skoku", avšak fakticky bude nadále působit zastaralá struktura techniky, s ní spojené fordistické stereotypy organizace práce i stálý tlak sociální nivelizace. Stejně důsledky má protikladný přístup ke zkušenosti vyspělých evropských zemí, jenž ji zjednodušuje pojmem westernizace.

Oba přístupy - tradiční i zdánlivě moderní - zamlžují pohled na určení těch zdrojů, které mobilizují interakci vědy, techniky, ekonomiky a sociálních změn a jsou dnes základní charakteristikou moderní společnosti, a těch bariér, které vznikly v podmínkách režimu monopolní politické moci a budou brzdit

¹) Modernizace je chápána v tradici sociálně historických výzkumů sociálních změn v evropských zemích, probíhajících od renesance a intenzivně se projevujících zejména v rozsáhlé industrializaci, v jejích současných globalizačních účincích a rozporech. Stav tohoto rozvoje označujeme pojmem modernity. Od 20. let vznikají v oblastech architektury, literatury a sociálně humanitních věd různé tvůrčí iniciativy, které se chápou v kontrapozici jako moderní a postmoderní. V textu používáme pojem postmoderní formy moci pro označení těch výsledků sociálních výzkumů, které zjišťují participativní formy moci.

modernizační orientaci transformačních procesů. Problém spočívá v tom, že nejde jen o vědu, techniku, administrativu a další moderní prostředky moci, ale o měnící se hodnotové orientace, jež vyžadují přezkoumání důvodů existujících institucí.

Struktura statí je uzpůsobena uvedeným okolnostem tvorby koncepcí modernizace i anticipovaným okolnostem jejich uplatnění při interpretaci transformačních procesů v nových demokraciích. V úvodní části dává obrys hlavních teoretických problémů koncepcí modernizace. Jejich vnitřní dynamiku zobrazuje pomocí vybraných pojetí a jejich vztahu ke klasickým koncepcím. Dále text zdůrazňuje základní rys současné modernizace, jenž spočívá v sociální mobilizaci. To umožňuje vyostřit a lépe zhodnotit body sociální divergence, které vznikly v důsledku externalizace zdrojů vědy a techniky v systému reálného socialismu, a posoudit podmínky mobilizace moderních zdrojů ve prospěch transformačních procesů.

I. Základní teoretické problémy koncepcí modernizace

Pojem modernizace má kořeny zejména ve srovnávacích studiích M. Webera a jejich typologických výsledků. Rozlišují společenské formy na primitivní, tradiční a moderní. Klíčovým hlediskem pro hodnocení moderní společnosti je v jeho pohledu schopnost řešení rozporu mezi účelovou a hodnotovou orientací jednání, která se prosazuje zvěčňováním sociálních vztahů a růstem vlivu principu vypočitatelnosti (*Rechenhaftigkeit*). V duchu jeho novokantovského přístupu však tento princip nelze vztáhnout na tvorbu hodnotových orientací. Tím Weber vymezil trvalost tohoto rozporu v evropské kultuře, i když tlaku účelové racionality připisoval příznivé praktické předpoklady. Druhým nepochybným zdrojem současných koncepcí modernizace jsou práce T. Parsonse. Vysvětlily uplatnění principů zvěčňování a orientovaného jednání jako institucionalizaci různých sociálních sfér účelového jednání. Racionalizace je objasněna jako institucionalizace pravidel jednání, která se uskutečňuje v boji různých institucí a má produktivní povahu, neboť jak racionalizace, tak institucionální střety probíhají v podmínkách spolehlivého kulturního zakotvení a vlivu. Všechny pokusy o novější koncepce modernizace jsou zároveň úsilím o využití a o obnovení vlivu koncepcí M. Webera a T. Parsonse a zejména otázky, jak racionálně lze dosahovat řádu v tlaku diferenciacních procesů.

V následné argumentaci se soustředím na způsoby interpretace vztahu diferenciacce a racionalizace v kontextu současných zkušeností vyspělých zemí. K tomu je ovšem nezbytná poznámka, která vysvětlí určitý kulturní, časový i politický kontext rozvoje koncepcí modernizace. Koncepce modernizace mají poněkud odlišnou tradici v anglosaské a německé oblasti. V anglosaské oblasti se rozvíjejí pod pojmem industriální a postindustriální společnosti, zatímco v německé oblasti pod pojmem modernity (a jejich rozporů), i když již existuje značný vliv německé tradice na diskuse o industrialismu, racionalitě a spravedlnosti v anglosaské oblasti a anglosaský vliv na přijetí pojmu industriální společnosti v německé oblasti.² Je nutno ovšem upozornit na rostoucí vliv francouzských³ a

2) Problémy této pojmové interakce analyzuje blíže E. K. Scheuch [1991].

dalších iniciativ, reflektujících zkušenosti dalších kultur i civilizačních sfér. Podstatný vliv na koncepcce modernizace mělo i přijetí moderní techniky i institucí evropských vyspělých zemí v rozvoji Japonska a dalších asijských zemí. Koncepce modernizace odrážejí i určitý stav a změny v rozložení mocenských systémů a s nimi spojených praktických očekávání i vlivů na směr rozvoje společenských věd. V tomto duchu byly teorie modernizace ovlivněny v 60. a 70. letech jak kritickou reflexí kapitalismu, tak i koexistencí a konfrontací velmocí. Současně byl jejich vliv překrýván řetězem vyhraňujících se globálních problémů (počínaje reflexí mezi ekonomického růstu, energetickou a surovinovou krizí, krizí životního prostředí, institucí, komunikace a identity), jejichž řešení se stalo agendou jednání ekonomických, politických a dalších institucí. S ohledem na globalitu těchto problémů a na rozpad mocenských forem reálného socialismu vystoupil zřetelně do popředí význam civilizačních prostředků (univerzálií) tvorby moci - konkurenčně založeného trhu a pluralitní demokracie, státu, veřejné (sebeorganizující) aktivity, veřejného zdůvodňování a učení v tvorbě institucí. V tomto kontextu se těžiště přesunulo (počátkem 80. let) poněkud ve prospěch neokonzervativních výhledů potlačujících radikálnější projekce sociálních souvislostí, včetně teorií modernizace. Tato situace se však mění na sklonku 80. let. Potřeba kritické reflexe institucí i jejich mezí ve vztahu k rostoucí diferenciaci, regionalizaci, sociální emancipaci i dalších sociálních problémů mobilizovaných hledisky a potřebou lidských práv dnes zřetelně převažuje. Rozpad bipolárního světa tuto situaci ještě vyostřuje. Koncepce modernizace se dnes jeví jako produktivní teoretická tradice sociálních věd, jež je s to absorbovat výsledky členitých sociálních výzkumů a obohacovat je teoretickým viděním sociální skutečnosti. Tato tradice však již nemá formu pevné systematizace (a hierarchicky působící odborné komunity), ale přeskupujících se bloků vědění, které jsou hodnoceny diferencovanou a legitimně soutěžící odbornou komunitou.

1.1. K problému diferenciaci a racionalizace

Jak již bylo uvedeno, je dnes všeobecně přijímán přínos M. Webera k pojetí racionalizace a T. Parsonse k pojetí diferenciaci sociálních systémů, i když jejich hlediska jsou kriticky přehodnocována. Je skutečností, že dochází k formalizaci a systematizaci sociálních vztahů v rozvoji institucí ekonomiky, politiky a konec konců i vzdělání, vědy, služeb a dalších veřejných aktivit, které úspěšně ovlivňují formy bezprostřední intersubjektivní. Proces zvětčování³ však narazil na protisvět soukromých vztahů a lidského svědomí. Ten však není pohlcován jen věcným posuzováním a na něm založenou odpovědností, ale i emocionalizací soukromé sféry, mobilizací expresivních postojů a růstem konfliktů, které narušují stabilizovaná pravidla institucí "zevně" i " zevnitř". Racionální jednání, které je

³) Zejména v tradici navazující na E. Durkheima, M. Foucaulta a sledovaná v dílech P. Bourdieu, B. Latoura, M. Callo aj.

⁴) V tomto kulturně orientovaném smyslu používáme také pojem racionalizace. Rozumíme jím tvorbu norem jednání v rozvoji určitých sociálních (např. industriálních) systémů, které jsou všeobecně uznány jako etické hodnoty a uplatňovány v jednání. Racionalita pak odráží takový stav etické orientace.

nutno chápat v evropské tradici jako normativně zabezpečené jednání, jež umožňuje svobodu rozhodování právě proto, že normativní hledisko je dáno předem, je narušeno. Tím se ovšem v tomto pohledu stává svébytný tlak diferenciačních procesů kulturně nezajištěný a nezbytně se prosazuje rozpad společnosti. Jiný pohled nabízí stanovisko, které navrhuje, aby samotné pojetí racionality bylo reinterpretováno, neboť jeho současné pojetí nezajišťuje dostatečně vyvážený generalizační efekt (přehled) a vzhled do členících se sociálních situací. Zde stojí ovšem základní otázka, kterou formuloval již I. Kant, zda "lze spojit vědění o tom, co je, s vědáním toho, co má být", a kterou M. Weber zodpověděl ve prospěch nespojitelnosti těchto pozic. Skutečnost, že instituce moderních společností odolávají selhání jejich systematických, formálně založených důvodů i moralizujícím tlakům, umožňuje přece jen formulovat otázku, jak racionálně lze ovlivňovat také normativní otázky, legitimizační a anticipační aktivity a formovat důvěryhodnost institucí. Při tom je dnes také zřejmé, že soulad generalizačního a situačního vědění o společnosti může být dosahován jen v pluralitě poznávacích zdrojů - zkušeností ekonomického jednání při řešení nedostatku, zkušeností politického jednání při dosahování politických cílů, vědeckými stanovisky, zkušeností soudů a rozsudků ve prospěch spravedlnosti, morálním hodnocením i (náboženskými) výpověďmi o smyslu lidského jednání. Otevřenou však zůstává otázka, zda a jak se překlene generalizační a situační dimenze racionálního jednání v tlaku nových poznávacích iniciativ. Kontext a dynamika řešení tohoto problému u různých autorů umožňuje vyjádřit určité obecné otázky, které mají také praktické důsledky.

J. Habermas zastupuje hledisko, které představuje perspektivu intelektuální racionalizace.⁵ Vzájemné vazby diferencovaných systémů jsou v jeho pohledu zprostředkovány jejich postupující intelektualizací a možností prosazení komunikativní racionality, která je s to vyhodnocovat podstatné situační souvislosti v obecných souvislostech a nutí ke konsensuálnímu jednání. Síla tohoto pohledu spočívá ve zkušenosti, že obecně přijatelná a zdůvodněná hlediska mohou vskutku v kontextu evropské kultury působit jako politická hlediska. Slabinou tohoto pojetí však je skutečnost, že veřejná diskuse je pod tlakem neustálého disensu, jehož vliv není vysvětlen. Při tvorbě konsensu je nutno využívat nejen zdůvodňování, ale i solidaritu, bez níž jsou politická rozhodnutí nerealná.

Tento problém je produktivně řešen u N. Luhmana [1988], i když jeho celková koncepce modernity silně zdůrazňuje jen problémy komunikace a sebeorganizace. Jeho stanovisko mu však umožnilo soustředit pozornost na problém vzájemného ovlivňování mezi systémy, na tvorbu jejich rozmezí, které není jen formální, ale zasahuje i neformální komunikativní modusy v institucích. Vychází z předpokladu, že pro efektivní komunikaci není důležitá snadnost přechodu mezi informací, sdělením a porozuměním, mezi obsahem informace a důvody jejího sdělování, ale distance mezi nimi, jejíž vyjevení nutí jak k rozhodování (a tedy i riziku nepochopení), ale i k selekci toho, co je

5) Práce J. Habermase mají široký rozsah a procházejí také určitým vývojem. Zde se vztahuje zejména k práci [Habermas 1987].

všeobecným, zdůvodněným porozuměním ulehčujícím od nebezpečí nedorozumění. "Zvládání" této komunikativní distance, autopoietického tlaku osobního vědomí⁶ a systémovosti komunikace usilující o porozumění je důležitým předpokladem pro vyjasňování hodnot ve formě sdělovaných a sdílených preferencí, pro tvorbu kolektivních cílů a programů a pro spolehlivé politické rozhodování v podmínkách moderní společnosti.

V postupu modernizace však dochází k tak podstatným změnám, že je lze jen obtížně uvést do souladu s výše uvedeným systémovým pojetím racionality a racionalizace. V interakci jednotlivých systémů a jejich vzájemného přizpůsobování, ke kterým dochází např. při ekologizaci ekonomiky, při humanizaci práce, při upevňování sociální pozice menšin a lidských práv v politickém a legislativním systému reprezentativní demokracie a při dalších korekcích účelových systémů, sehrávají podstatnou úlohu lokální a občanské iniciativy. Problematicují a moralizují regulativní moc a úspěšně kladou meze autonomnímu růstu jejích účelů, aniž by ovšem přecházely v pevné organizační formy a v systematickou konfrontaci s institucemi. Představují spíše pole napětí na rozhraní institucí, které nutí ke změně [Eder 1990: 3-90]. R. Münch [1991a] využívá této zkušenosti k interpretaci procesu diferenciaci a racionalizace jako dvoustupňového procesu: nejprve jako produktu růstu jednání přesahujícího pospolité formy života a vytvářejícího samostatné sféry (účelového) jednání (tedy nejprve jako proces diferenciaci) a posléze jako pronikání racionální kultury do těchto sfér. Diferenciaci vidí jako důsledek nezamýšleného úsilí o rozšíření sféry jednání a překročení hranic uzavřených pospolitostí (ve Weberově smyslu primitivních společností založených na solidaritě mezi rovnými a pietě ke slabším). Při překračování hranic pospolitosti ztrácí jednání (výměna zboží, konfrontace politické moci a střety různých diskursů o smyslu jednání) oporu v normativním zabezpečení. Může se opírat jen o hledisko individuálního užitku (proto podle jeho názoru s narušováním hranic primitivních společností převládla ideologie utilitarismu a rovnosti možností). Fakticky však normy pospolitého života nezanikají. Totiž překročením do sféry "cizího" dochází ke zdvojení morálky, které je v evropské tradici překonáno normativností (ekonomického, politického a intelektuálního) jednání, jež vytváří pro takové jednání sociální a komunikativní prostor. Vezměme jako příklad ekonomické jednání a vytvoření prostoru pro jeho rozvoj ve formě trhu. Ekonomický styk nemůže být stále pod tlakem pospolitě, příbuzenské a lokální solidarity (a korupce) a pod tlakem plurality a střetu individuálních zájmů. Postupně se tak tlak individuálních zájmů "solidarizuje", korupce se eliminuje a vytváří prostor pro možnost normativně založeného individuálního rozhodování - pro působení ekonomického kalkulu. Trh je tedy zónou interpenetrace pospolitého a individuálního užitku a jen v této míře umožňuje normativně (na základě ekonomického kalkulu) založené - racionální jednání. Při tom však jednání ekonomického subjektu neopouští kriteria

⁶) Pojem autopoiesis používá Luhman jako výraz referenčního vztahu jednajících aktérů v komunikaci, jemuž připisuje formativní (selektivní) úlohu v (komunikačně systémové) existenci. Jde o odlišnou (nedarwinistickou) interpretaci evoluce, kterou v oblasti přírodních věd vysvětluje např. H. Maturana.

subjektivního rozhodování a jeho kulturního kontextu dříve, než se rozhodne přijmout ekonomický kalkul a jeho objektivní význam pro rozdělování nedostatkových produktů a služeb [Münch 1991b].

Produktivnost Münchova přístupu spočívá v tom, že opouští tradiční pohled racionalizace jako nezvratného postupu intelektuálních sil, jenž je stále přítomen u Habermase a Luhmanna; vrací se k otázce, která byla již formulována sociologií vědění, a sice jak souvisí různé formy vědění s kontextem svého vzniku a uplatnění. Formuluje perspektivu, která umožňuje kombinaci různých forem jednání a vědění v tvorbě normativních orientací. Přijímá tedy předpoklad, že jednání je vždy kombinací faktických, normativních a spontánních rysů a jeho institucionální reorientace může být dosažena jen v posloupnosti následujících forem: aktivitou občanských (sebeorganizačních) iniciativ, růstem zprostředkujících (mediačních) jednotek a zón a posléze institucionální změnou. Reinstitutionalizace a udržení produktivních vazeb mezi institucemi není jen otázkou zdokonalování intelektuálních kapacit daných jejich funkčním rámcem, ale i specifických (mediačních) aktivit vznikajících na jejich rozmezí, v napětí jejich funkcí. Münchovo pojetí vychází vstříc anglosaské tradici sociálních výzkumů modernity, která důsledněji sleduje vztah vědění a moci a klade si otázku, jak distribuce a dynamika růstu vědění ovlivňuje stabilitu a změnu mocenských struktur.⁷

1.2. K problému kulturních zdrojů sociální změny

Münchovo stanovisko vyžaduje opětovně formulovat otázku, jaký je vztah racionalizace a diferenciací, a to v konkrétních úrovních jejich kulturní podmíněnosti a únosnosti. Tak např. problém veřejného hnutí, mediačních forem a institucionálních změn může být hodnocen v úrovni veřejného a soukromého sektoru a úlohy soukromého nevýdělečného sektoru (či mediační zóny) v ovlivnění institucionálních forem obou vlastnických sfér.⁸ Jiná úroveň se např. projevuje ve střetu úloh institucí ekonomiky a vědy - v rostoucím vlivu tržních hledisek v akademických institucích a hledisek růstu výzkumu a systematického vědění v podnikatelských institucích. Obdobné střety a mediace vznikají na pomezí ekonomických a politických institucí. Obdobné souvislosti plynou z bezprostředních veřejných a morálních tlaků na jednotlivé instituce, které se dnes nejzřetelněji projevují jako problémy životního prostředí. S ohledem na sledovaný cíl stati se budu věnovat dvěma obecnějším otázkám, které zpřesňují pohled na institucionální rámec racionální sociální změny: první navazuje na předcházející argumentaci a táže se, zda emocionalizace veřejného jednání člověka může mít dekulturnizační vlivy. Druhá pak chce zodpovědět, zda a jak je možná sociální mobilizace, jež je s to ovlivňovat hodnotové orientace.

7) Jeho přístup vychází také vstříc námitkám anglosaské proveniencí, které vidí v Habermasově přístupu značný romantismus a v Luhmannově hledisku (odmítání komunikace jako projevu svobody) neefektivní strategii veřejného jednání.

8) Takovou možnost pro sociologickou analýzu dává široké pásmo a zkušenosti rozvoje veřejných aktivit, viz blíže [Evers 1991].

První otázka souvisí rovněž se stanoviskem M. Webera, podle kterého se racionálně hospodařící společnost mohla rozvinout jen v rámci protestantských etických norem. Tento předpoklad byl donedávna všeobecně přijímán jako předpoklad dalšího rozvoje industriální a demokraticky orientované společnosti i jejích postindustriálních proměn. Tak např. D. Bell upozorňoval na degenerativní vlivy kapitalistického industrialismu na kulturní základy společnosti [Bell 1976], na potřebu udržení puritánského hodnotového komplexu jako integrativní instance růstu technické racionality a hedonistické kultury. Nedostatečná mobilizace sklonu k sebeomezení a altruismu a rozmach hedonismu činí podle jeho názoru z kultury psychedelický bazar, jenž není s to udržet rovnováhu mezi řádem (spravedlností) a autonomií (svobodou), mezi potřebami a chtěním, mezi produkcí a spotřebou, mezi systematizovaným věděním a míněním, a to v neprospěch prvních aspektů. Východisko z tohoto rozporu vidí buď v růstu teoretického vědění a významu vědeckých institucí, nebo v rozšíření sociální úlohy náboženství a posílení jeho institucí.

Dvě desetiletí "psychedelického bazaru" však vnášejí do tohoto obrazu určité korekce: rozpor mezi vyráběním a sklonem k sebekázní i sebeomezováním a mezi spotřebováváním a sklonem k hedonismu nelze překonat racionálně; v jeho kontrole hraje podstatnou úlohu estetická a expresivní stylizace, jež se ve formě hedonistických postojů staví proti nadvládě utilitárního. Konzum nelze tedy chápat jen jako instrumentální uspokojování potřeb pomocí zboží. Zahrnuje stále více "expresivní, estetické a sociálně komunikativní rysy - obohacuje se stále více znakovými symboly" [Horning 1989] a přesahuje do sféry kultury. Vzniká tak problém konzumní kultury, jež se jeví z hlediska autentické kultury, regulované autonomní kulturní komunitou a autoritou, jako degenerativní. Obdobné "alternativní" i "degenerativní" tendence ve vztahu k ustaveným sociálním sférám lze pozorovat i ve vědě, technice, ekonomice, politice i legislativní sféře. Rozdvojení, napětí a distance mezi technicko-systematickým, regulativním potenciálem na jedné straně a praktickým, moralizujícím, sebestylizačním a sebeorganizujícím potenciálem na straně druhé jako by nenacházely racionální prostředky, které by umožňovaly dosahování rovnováhy mezi nimi.

Je však také skutečností, že se daří vytvářet řadu nových (postmoderních) prostředků tvorby moci jako ovlivňování, které souvisejí se změnou v tvorbě senzibility praktického jednání a zdůvodňování. Na tyto aspekty upozorňují sociální výzkumy, které jsou mobilizovány etnometodologickými nebo postmodernistickými výzkumnými programy. Odrážejí zřejmě zvolna se prosazující kulturní transformaci postindustriálních společností. Tyto výzkumy také upozorňují, že se změny prosazují mnohdy jiným směrem, než vymezuje rámec existujících institucí. Je však otevřenou otázkou, zda postmodernistické iniciativy jsou radikalizací existujících (moderních) struktur vědění a jednání, nebo výrazem jiného diskursivního jednání [Giddens 1990]. Určitý rámec pro hodnocení těch nebo oněch diskursivních (a mocenských) prostředků, jejich konfrontací i jejich stabilizujících interakcí, které jsou dosahovány mobilizací kulturních zdrojů, nabízejí novější koncepce modernizace, které zde chci zdůraznit. Jde jednak o obecnější zkušenost, která vymezuje vývojové (strukturní) souvislosti ekonomických, sociálních a politických

sfér. V návaznosti na tento strukturní pohled umožňují pak i spolehlivěji zkoumat otázku, jaké prostředky sociální změny jsou relevantní pro moderní společnost.

Pokud jde o strukturní pohled, pak přechod od tradičních společností k moderním lze charakterizovat jako civilizační proces zahrnující posloupnost alfabetyzace, urbanizace, industrializace, komunikace, které umožnily růst masového blahobytu, uplatnění přerozdělovací úlohy státu a politické participace. Tato souvislost působí na tvorbu produktivních vazeb mezi institucemi trhu a politiky, které umožňují rozvíjet regulativní prostředky v oblasti tradičně autonomních institucí, jako jsou věda, vzdělání, technika, služby a přistupovat k řešení závažných sociálních problémů, jako jsou životní prostředí, zdraví, sociální spravedlnost a lidská práva.

Schopnost vytvářet a volit racionální politické cíle, které jsou relevantní k vyostřeným sociálním problémům a kompetentně mobilizují prostředky jejich řešení, představuje zřejmě nejvýznamější problém (a prostředek) rozvoje moderních společností. Ta je ovšem podmíněna porozuměním toho, že sociální konflikt je prostředkem sociální změny a že jeho řešení spočívá v jeho využití a ne potlačení. Souvisí to s celkovou změnou struktury moci, která využívá více prostředků ovlivňování a tvorby symbolů kolektivní identity. Do pozadí ustupují tradiční formy tvorby moci a symbolů, které se opírají o celistvé pojetí světa (náboženské formy) nebo o pojetí společnosti, které předem vymezuje místo jednotlivce či sociálních skupin v její struktuře. Proto v moderních společnostech hraje klíčovou úlohu sociální mobilizace: začlenění nových skupin do politických procesů, zobecnění jejich hodnotového přínosu, sociální diferenciacie a růst jejich sociálního statutu [Zapf 1992]. S ohledem na distanci mezi jednáním a odpovědností, jež se značně rozevřela a na dynamiku technických a ekonomických prostředků je dnes ve vyspělých zemích postup modernizačních procesů závislý na potenciálu politické aktivity a sociální mobilizace.

Obdobné změny se prosazují i v úloze elit a charismatických osobností při mobilizaci sociálních procesů. V moderních společnostech jejich úloha neklesá, jak by se mohlo zdát při pohledu z tradičních pozic. Prosazuje se však jinak a v mnohem širším měřítku. Tradiční elity jsou chápány jako avantgardy vznikající na periferii společnosti, neboť vládnoucí elity jednájí autokraticky - upevňují svůj statut a ponechávají veřejnou moc v tlaku všeobecné pasivity. V této situaci může snadno marginální skupina vytvářet nové ohnisko moci a charismaticky spojit tradici s racionalitou [Eisenstadt 1979]. V moderních společnostech již takové spojení není možné, protože tradice i racionalita se propojují mnohem členitěji. Projevují se všude tam, kde se střetávají organizace a praktické jednání - v ekonomice, politice, veřejné správě ap. Charismatickými osobnostmi jsou inovátoři, kteří jsou s to spojit tradiční hlediska se systematickým hodnocením situací, ovlivňovat jak zájmy byrokracií, tak i prakticky jednáající veřejnosti. Diferencovaná profesní struktura nezatížená výraznými sociálními rozdíly je zřejmě příznivým předpokladem pro efektivnost sociální mobilizace a tvorbu nových sociálních rozvrstvení [Eder 1990]. Není však shoda v tom, jaké budou sociálně politické souvislosti růstu vlivu profesionality. Všeobecně se již uznává, že přístup k informacím bude tvořit klíčový zdroj růstu moci moderních společností,

avšak na formy akumulace (kultivace) takové moci jsou rozdílné názory. Bude vstřebána tradičními formami akumulace jako kapitalizace (Bourdieu), vyústí v rozsáhlou (třídní) diferenciaci (Gouldner) nebo bude transformována radikalizujícími sociálními iniciativami (Giddens)?

Postup modernizace ve vyspělých demokratických zemích má přirozenou akumulační dimenzi, která umožňuje přenášet stav ekonomické a sociální saturace do kulturních kontextů. Z tohoto hlediska lze modernizační proces charakterizovat především jako sociální mobilizaci. Přitom nejde jen o dočasnou charakteristiku, která plyne z rozevření distance mezi prostředky a cíli společenských procesů, ale o trvalý rys plynoucí z dosažené dynamiky společenských prostředků a z nezbytnosti uchování demokracie jako formy i smyslu evropské kultury. V této perspektivě pak sociální proporce a vývojové stupně, které byly ještě spolehlivě využity v tvorbě postindustriálních koncepcích (jako jsou vztahy mezi výrobními sektory, profesními a vzdělanostními skupinami ap.), ztrácejí poznávací robustnost. Podstatná sociální změna je spíše rozpoznatelná v pohybu a střetech paralelně působících struktur.

II. Transformační proces v modernizačním kontextu

Možnosti uplatnění koncepcí modernizace pro diagnózu sociálních změn v zemích střední a východní Evropy jsou zatím omezené. Důvodů je několik. Jak již bylo výše řečeno, koncepce modernizace jsou uplatňovány jako sociální teorie (středního dosahu), které jsou pod kritickým tlakem rozvinutých (specializovaných i mezioborových) sociálních výzkumů a konsolidovaných politických zájmů, které je neustále ověřují a usměrňují. Obě tyto kulturní opory pro fungování sociální teorie v těchto zemích zatím scházejí. Naopak působí tradiční stereotypy, které tlačí sociální výzkumy do obecných teoretických kontextů (neboť se od nich - v hledisku politické kultury - očekávají rychlá a praktická řešení) anebo do empirických pohledů (které se v hledisku akademické kultury zdají nepochybné a vědecky relevantní). Další okolností je skutečnost, že vědecké poznatky o vývoji sociálních a kulturních poměrů v zemích reálného socialismu pronikaly do teorií modernizace jen v úrovni rámcových podmínek. Na takový vliv v 60. letech jsem již výše upozornil (průmyslová společnost či pozdní kapitalismus). V obdobném kontextu působilo celkové hodnocení poklesu ekonomické výkonnosti těchto zemí a posléze i vznik sociálních napětí a diferenciacních tlaků, které potvrzovaly meze a rizika autokratických sociálních systémů. Tato zkušenost přispívala k hodnocení vztahů mezi technokratickými a demokratickými zdroji moci a bezpochyby ovlivnila pochopení modernizace jako způsobu udržení rovnováhy diarchických zdrojů evropské kultury (projevujících se v úsilí o svobodu a spravedlnost); odsunula do pozadí ty vize, které vidí sociální perspektivu v převaze té nebo oné stránky nebo v jejich dialektickém překonávání. Zde lze např. upozornit na celou řadu systémových variant, které zužovaly sociální perspektivu na technické řešení toho nebo onoho sociálního problému nebo i ty sociologické interpretace, které se přidržovaly vize M. Webera a přeformulovaly ji jako ústup od pout morálních a etických kontextů a nástup instrumentálních prostředků při dosahování kolektivních cílů [Schluchter 1979]. V současnosti obdobný obecný vliv na

koncepte modernizace sehrává i otázka mocenského vlivu alternativních sociálních struktur, které vznikly v důsledku monopolního politického režimu, na průběh transformačních procesů. Jak např. uvádí W. Zapf, není vyloučeno, že dojde k využití "výhod ze zaostalosti" a k přeměně neformálních sektorů a nezátížených motivací ve zdroje sociálních přeměn [Zapf 1992: 14].

Lze předpokládat, že otevřenost vědecké komunikace umožní postoupit z těchto obecnějších kontextů do hodnocení vývoje institucí a přesněji zhodnotit jak sociálně politické a kulturní důsledky monopolního politického režimu, tak i podmínky volby politických prostředků k podmínkám transformačních procesů. V návaznosti na předcházející argumenty a s ohledem na růst sociálních napětí, která vznikají při obnově univerzálních prostředků tvorby moci (trhu, pluralitní demokracie a demokratického veřejného diskursu), lze však vymezit některé předpoklady, rámcové podmínky a prostředky transformačních procesů, které současné koncepte modernizace nabízejí:

1. V širším historickém kontextu lze chápat vývoj v zemích reálného socialismu za modernizační proces, který ve svých ideových základech usiloval o překonání diarchie evropských kulturních zdrojů moderní (vědeckou) racionalitou, jež měla umožnit převést tvorbu kolektivních cílů na vědecké základy a vyloučit pluralitní demokratické instituce a demokratický veřejný diskurs jako tradiční, nemoderní. Prakticky však tento projekt fungoval v kulturních podmínkách českých zemí jen v poválečném období, kdy působila dynamika osvojeného technologického paradigmatu orientovaná na "tlak" vědy a techniky a na "tah" masové spotřeby⁹ a umožňovala "překrýt" deficity plynoucí ze zrušení demokratických institucí. Systematické přerozdělování pomoci státu (plánování) i uplatnění systematických schémat v ideologii, vzdělání i stereotypech konzumu umožňovaly do určité míry tvorbu a fungování autokratických struktur moci v transformaci ekonomických zdrojů na sociální efekty. S celkovým vyčerpáním industriálního technologického paradigmatu, které se začalo projevovat ve světě již od 60. let a které signalizuje potřebu kulturní změny, se však autokratické mocenské a legitimizační prostředky vyčerpaly, neboť nejsou s to takovou změnu mobilizovat. Naopak začal působit proces sociální dezintegrace. Ve vidění sociální skutečnosti začala převládat hlediska stálého nedostatku, "neviditelnosti" veřejných hledisek a smyslu činnosti. Omezené možnosti sociální mobility orientovaly tlak sociální diferenciaci do neformálních komunikačních vazeb. V udržování smyslu aktivity a lidské odpovědnosti začaly působit tradiční formy (rodina, rodové a neformální seskupení). Instituce se stávaly prostředkem autokratické moci a jejich komunikativní a kulturní úloha se funkcionalizovala.

⁹) Pojem technologie zde nepoužíváme v kontextu způsobu uplatnění technických prostředků, či v kontextu vědy o technice. Technologií rozumíme způsob stabilizace interakcí tvůrců a uživatelů techniky, jež umožňuje převádět sociální problémy na technické a orientovat růst technických činností. Pak lze hovořit o technologických institucích (či kulturách), které takovou schopností disponují (či ji akumulují). Uvedené pojetí otevírá technologii sociologické analýze.

Je pochopitelné, že v této situaci politické prostředky, uvolněné revolučními změnami na přelomu 90. let, mohly sledovat spíše tradiční vizi revoluční změny jako obnovy svých počátků než vizi nových, na budoucnost orientovaných idejí, tak jak tomu bylo vždy u velkých evropských revolucí. Poučení z vývoje reflexivních potenciálů moderních společností však nabádá, že historické vědomí může být zdrojem orientace jen v napětí k systematické (vědecké) reflexi minulosti a ve spojení s reálnými problémy současnosti. Transformace takového vědomí do očekávání lidí je nezbytným (avšak značně náročným) prostředkem politické kultury moderních společností. Vždy je proto přitažlivé, leč zhoubné, lpění na minulosti bez vědomí skutečnosti či "zatemnění" skutečnosti nerozporným schématem mezi minulostí a budoucností.

2. Radikální liberalizace politického systému i veřejná podpora demokratizace politického života vytvářejí podstatný rozvojový zdroj transformačních procesů. Z hlediska současných modernizačních koncepcí lze také konstatovat, že v českých zemích existují určité strukturní předpoklady pro modernizaci politického systému: určitá úroveň ekonomiky a její schopnost urychleně mobilizovat ekonomické zdroje (strukturní předpoklad tzv. startu); dosažená úroveň masového konzumu i sociální napětí mezi těmito sférami. Zkušenosti vyspělých zemí však ukazují, že transformace ekonomických předpokladů v politickou změnu - v oslabení postojů obecné loajality a posílení postojů konstruktivní participace - není automatická. Naopak jde o závažný sociální a institucionální problém, který souvisí s udržením napětí mezi občanskými hnutími a institucemi, jehož formy projevu byly již výše charakterizovány. Při obnově politického systému je nutno počítat s působením tradičních představ, které vztah systematicky založené činnosti (byrokracie) a kulturní, sebeorganizační činnosti považují za nespojitelný či neproduktivní nebo sebeorganizační aktivitu vykazují mimo politickou arénu či jakékoliv organizační formy.
3. Obdobná strukturní souvislost se bude projevovat i ve vztahu politiky na ekonomiku, a to zejména v otázce tvorby institucí trhu. Zkušenosti modernizačních koncepcí vysvětlují, že tvorba tržních institucí není jen výrazem růstu vlivu ekonomického kalkulu jako dispozice k poznávání a jednání, ale jako mocenský střet s jinými institucionalizovanými účely, který je nutno stabilizovat pomocí různých forem zprostředkování včetně politického vlivu. Tato zkušenost bude zřejmě ovlivňovat tvorbu tržních institucí v nových demokraciích, neboť jejich růst bude nejprve projevem schopností k jakékoliv negociaci, jenž bude doprovázen kulturní rezistencí. To však bude vytvářet pole pro tvorbu zprostředkujících iniciativ. Negativní vliv může mít uvedená tradiční představa, která bude zužovat toto napětí jen na mocenský střet či střet regulativních principů. Příkladem takového projevu jsou formy veřejného přijetí problémů životního prostředí. Jejich povaha má bezpochyby potenciál sociální mobilizace, který však naráží na nedostatečné politické zprostředkování a vysychá v systematické (fiskální) aktivitě státní správy.
4. Významným zdrojem sociální mobilizace orientované na kulturní změnu je tvorba elit a využívání jejich charismatického potenciálu. Změny v jejich

postavení i úloze byly charakterizovány v kapitole I. V reflexi transformačních procesů je nutno formulovat i tuto otázku, neboť obnova potenciálu elit bude určující pro obnovu demokratického veřejného diskursu a kulturní stabilizaci společnosti. Zde je však nutno vzít v úvahu, že předcházející blokace demokratické tvorby veřejných problémů a meze mobility, které tvoří základní předpoklady formování moderních elit, zřejmě značně ovlivnily tento kulturní potenciál a posilovaly spíše tradiční formy jeho reprodukce. Intelektuální dispozice se lokalizovaly buď v akademických postojích a institucích, nebo v neformálních strukturách a při mobilizaci potenciálu charismatizace jednání anebo sledovaly možnosti mobility v byrokratických strukturách, kde se posilovala decharismatizace a rutinizace intelektuální práce. Tento stav vytlačoval do pozadí nejen potřebné napětí mezi systematickou intelektuální kulturou a kulturou umělecké tvorby, ale i profesní orientace obchodníků, právníků, inženýrů, jejichž étos je založen na určité rovnováze systematických a praktických zdrojů vědění, na rovnováze charismatických a rutinních postojů, i vyváženosti praktických i věcných zdrojů odpovědnosti. Tato komunikativní distance velmi zřetelně ovlivňovala zejména vědecké, vzdělávací a technicko-výrobní instituce a projevila se ihned po liberalizaci těchto institucí. Je nutno počítat s jejím brzdicím vlivem při obnově moderních elit i s rizikem vlivu tradičních forem na tvorbu tržních, politických i kulturních institucí.

5. Významnou otázkou strategie transformačních procesů je obnova institucí vědy, techniky a vzdělání. Jejich postavení i úloha jsou v rozvoji moderních společností pozorně analyticky sledovány, veřejně přijaty a ekonomicky i politicky orientovány. Z tohoto hlediska lze předvídat, že produktivní prvky těchto českých zdrojů budou záhy zapojeny a využity v mezinárodních sítích. Otevřenou otázkou však zůstává jejich národní institucionální uspořádání v procesu transformace a jejich vlastní přeměna. V jednání existujících institucí se zatím projevuje značný potenciál sociální rezistence,¹⁰ jenž plyne z nedostatečné vize rozvojových (vnějších) možností svých vlastních (vnitřních) účelů. Ochranu svých oborů pak vidí jako kulturní úkol, přičemž kultura tímto pohledem nabývá tradiční marginální dimenzi. S druhé strany liberalizace výrobních a praktických poměrů nabízí uživatelům techniky přístup k mnohem členitějším a produktivnějším znalostním a technickým zdrojům ve světě, které nabízejí většinou rychlejší a produktivnější funkční změnu. Nemusí tedy orientovat své zdroje na domácí instituce vědy a vzdělání a formulovat politicky své požadavky ve vztahu k nim. Vyjasnily se vlastně důsledky minulého vývoje, které marginalizovaly a zatemnily zdroje modernizace. Je zřejmé, že nelze potvrdit asymetrii vnitřních a vnějších zdrojů těchto institucí jako východisko jejich transformace. Nelze ho však také zúžit na hlediska, která chápou jejich úlohu v tradičním pojetí jako zbytné nebo lehce dostupné zdroje. Zkušenost moderních zemí, či jakýchkoliv subjektů usilujících o strategické jednání, ukazuje pravý

¹⁰) Uvedené sociální rysy institucí vědy, vzdělání a techniky lze pozorovat všeobecně v podmínkách postsocialistické transformace. Vyplynívají z výzkumů provedených v roce 1993 v rámci projektu "Střední a východní Evropa 2000", viz např. [Tamas 1993; Kuklinski 1993; Müller 1993].

opak: problém změny v současných technologických podmínkách je zejména kulturní problém, při jehož řešení kultura působí jako předpoklad, jako schopnost ovlivňovat instituce vědy, techniky a vzdělání v jejich vzájemných vazbách. Teprve na tomto infrastrukturním podkladě lze úspěšně ovlivňovat rozvoj technologií a získávat z nich plynoucí dílčí ekonomické výhody. Takové změny jistě vyžadují čas a zdroje. Neprodleně však lze využívat možností demokratické politické aktivity (a diskuse), umožňující vyjasnit existující očekávání, korigovat mnohé iluze a zviditelnit různé možnosti volby, které jsou v tlaku jednoduchých schemat potlačeny.

KAREL MÜLLER *pracoval v oblasti sociálních výzkumů vědy a techniky, většinou na pracovištích akademie věd (1967-1993) a nyní působí v Ústavu základů vzdělanosti Univerzity Karlovy. Je členem International Council for Science Policy Studies, výzkumného výboru "Sociologie vědy" ISA, European Association for Studies of Science and Technology.*

Literatura

- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Eder, K. 1990. *Kolektive Akteure zwischen Identitätsuche und Mobilisierungsindustrie*. Hamburg: HIS.
- Eisenstadt, S. N. 1979. *Tradition, Wandel, Modernität*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Evers, A. 1991. "Sektor oder Spannungsfeld. Zur Konzeption des intermediären Bereichs und seiner Organisationsdynamik." S. 729-732 in *Die Modernisierung moderner Gesellschaft*, hrsg. von W. Glatzer. Frankfurt/Main: Westdeutscher Verlag.
- Giddens, A. 1990. *The consequences of Modernity*. Stanford, CA: Polity Press.
- Habermas, J. 1987. *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt/Main.
- Horning, K. H. 1989. "Vom Umgang mit den Dingen - eine techniksoziologische Zuspitzung." In *Technik als sozialer Prozess*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Kuklinski, A. 1993. *The Growth of Knowledge on the Transformation of CEE*. Warsaw: European Institute for Regional and Local Studies.
- Luhman, N. 1988. *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Müller, K. 1993. "Scenario for the Transformation of Science, Technology and Education in the Czech Republic." Thematic study in the *East Central Europe 2000* International project. Praha: Institute of Sociology AS CR.
- Münch, R. 1991a. *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Münch, R. 1991b. "Der Mythos der funktionellen Differenzierung." S. 375-377 in *Die Modernisierung moderner Gesellschaft*, hrsg. von W. Glatzer. Frankfurt/Main: Westdeutscher Verlag.
- Scheuch, E. K. 1991. "Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft." S. 336-371 in *Die Modernisierung moderner Gesellschaft*, hrsg. von W. Glatzer. Frankfurt/Main: Westdeutscher Verlag.
- Schluchter, W. 1979. *Die Entwicklung des okzidentale Rationalismus*. Tübingen.
- Tamas, P. 1993. *The Hungarian System of Science and Technology in 2005*. Budapest: Institute for Social Conflict, HAS.
- Zapf, W. 1992. "Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung." *MPIFG Discussion Paper*, No. 4.

Summary

The article considers how applicable current conceptions of modernization and modernity are to an understanding of the present social changes taking place in Central and Eastern European countries, and, if at all, how these conceptions should be applied. First some misinterpretations of modernization as can be identified in public perceptions and professional understandings of this phenomenon are discussed. Such misinterpretations arise from the tendency to assess modernity either as an inevitable technological drive or as a political or social intervention which does not necessarily respect technological infrastructures. Secondly, an outline of the current sociological research on modernity is presented. Both the crucial conceptual issues - the question of rationality and differentiation and the question of modernity's cultural framework - are focussed upon, as is the interpretation of interdependencies (and discontinuities), as well as their formation or features, and problems such as social mobilization, elite formation, intermediary and interfacing activities and radical modern forms of identity and power formation. The interpretative framework of modernity concepts is considered with reference to the background discussions among key personalities within the German sociological tradition (Habermas, Luhmann, Munch), and the Anglo-Saxon tradition (Bell, Giddens). The empirical and policy frameworks of the issues outlined acknowledge the social framework of developments in the Czech lands as analyzed and discussed in the context of the recent prediction exercise (namely the project, "Central and Eastern Europe 2000").

Attention is drawn to some important issues in the current situations in post-socialist countries which may shed some light on the study of the transformation process as conducted from the perspective offered by modernization concepts. First the cognitive framework of modernization research is discussed with reference to this understanding of developments in the former socialist countries. While some retrospective impact can be identified, their influence on the assessment of the current changes is deemed rather general and cautious. This is a result of the lack of reflexive sociological studies as well as a lack of appropriate conceptual framework which would serve to orientate them. In view of this state of affairs, the following selection of theoretical approaches to modernization concepts, which might prove productive in orienting sociological research on transformation processes, is presented and discussed : (1) Due to the developed industrial technology in the Czech lands as well as the global push of the post-industrial technological period a reconstruction of the growth and decline of power structures in the socialist political regime in order to modernize, is recommended; it is argued that the acquired industrial technological capabilities could produce certain social fix to cover the deficits of the autocratic power system, while technological lag (believed to have started in the 1960s) aggravated both existing social tensions and the institutional disintegration. Due to the lack of social mobilization and public evaluation patterns, a sort of regressive differentiation has set in, whose implications have only become visible since the democratic changes at the beginning of the 1990s; (2) some causal relationship is anticipated between the positive economic pull of the achieved economic level of development (both production and development) and its impact on the growth of political resources stimulated by the democratic political momentum. It is stressed, however, that such a positive economic pull is not direct, and, if direct, quite hazardous if one considers the impact of its power. Specific reflexive issues promoting the balance of organization and self-organization in the formation of a political system are addressed; (3) the relationship between the political and economic spheres in transformation is discussed with relation to the impact of political power both on economic transformation and on the nature of the border dividing them. With respect to the abovementioned discussion on the rational institutional change it is suggested that a direct confrontation of diverging institutional aims (as, for example, has been the case in the shaping of economic and environmental arguments and their institutional background in the first stages of the transformation process) is rendered unproductive unless

zones of intermediary activities are established enabling greater interpenetration of diverging reasons rather than their politicized confrontation; (4) the question of the social and professional background of elite formation is discussed in view of the specific distribution of power and knowledge in the autocratic power regime and its implications on the re-establishment of a pluralistic and balanced political structure and its support by reflexive activities; (5) the question of the current de-institutionalization of science, technology and education is discussed with regard to institutional resistance (to the pressure of the applied transformation strategies) and the spontaneous draining of manpower from these institutions. It is proposed that this issue be treated as a mobility scheme, which, in view of modernization concepts, assumes extended evaluative and experimental (intermediary) activities before the statutory changes are realized.